

А. І. БАСАЛАЙ

ГАСПАДАР І РАДА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў СУДОВАЙ СІСТЭМЕ ДЗЯРЖАВЫ (канец XV – першая палова XVI ст.)

Приводится общая характеристика компетенции великого князя и панов-рады по судебным делам. Отмечается, что судебные полномочия великого князя постепенно ограничиваются панами-радой. Юридическое оформление полномочий панов-рады по судебным делам происходит в рамках общегосударственного процесса формирования судебной системы государства.

In article the general characteristic of the competence of the Grand Duke and panow-radnyh on actions of proceeding is resulted. During the considered period judicial powers of the grand duke gradually are limited to panami-radnymi. Legal registration of powers of panow-radnyh on actions of proceeding occurs within the limits of nation-wide process formations of judicial system of the state.

Вялікае Княства Літоўскае (далей – ВКЛ) было найбуйнейшым дзяржаўным утварэннем еўрапейскага сярэднявечча. Дзяржаўнабудаўнічыя працэсы ў ВКЛ праходзілі пад супярэчлівым уздзеяннем заходняй і ўсходняй палітычных традыцый, што аказала пэўны ўплыў і на права. У сувязі з гэтым навуковую цікавасць прадстаўляе вывучэнне генезісу і эвалюцыі саслоўна-прадстаўнічых органаў улады Вялікага Княства Літоўскага. На мяжы сярэдзіны XVI ст. Рада ВКЛ выконвала шэраг самастойных функцый у заканадаўчым, выканаўча-распарадчым і судовым працэсе краіны.

Судовая сістэма ВКЛ да сярэдзіны XVI ст. не мела дакладна вызначанай структуры. Суд у дзяржаве не аддзяляўся ад заканадаўчай і выканаўчай улады і належаў вялікаму князю, удзельным і мясцовым князям, намеснікам. Паступова ў ВКЛ адбываўся працэс зараджэння, складвання і юрыдычнага афармлення ўпарадкаванай і стабільна функцыянуючай судовай сістэмы.

Пытанні судовага справаводства знайшлі юрыдычнае замацаванне ў агульназемскіх прывілеях дзяржавы. Так, прывілей 1387 г. прадугледжваў стварэнне пасады суддзі ў кожным павеце¹. Па Гарадзельскаму прывілею 1413 г. гаспадар прызначаў на месцах ваяводаў і кашталянаў (напрыклад, у Вільні і Троках). У прывілеі 1447 г. упершыню згадваўся вотчынны (панскі) суд і вызначаўся парадак прызначэння на пасады абласных суддзяў². Наступным этапам заканадаўчага афармлення судовай сістэмы можна лічыць Судзібнік Казіміра 1468 г., у якім былі замацаваны інстытуты гаспадарскага, вотчыннага, палюбоўнага суду і інш.³

Асобныя палажэнні аб судзе паноў-рады змешчаны ў прывілеі 1492 г., дзе заканадаўча замацоўваўся іх удзел у вялікакняжацкім судзе і справах прызначэння абласных ураднікаў, да кампетэнцыі якіх адносіўся мясцовы суд. Пэўным вынікам працэсу юрыдычнага афармлення судовай сістэмы Вялікага Княства з'яўляецца Статут ВКЛ 1529 г., у якім падрабязна былі развіты і абагульнены палажэнні прывілеяў аб судзе і судовым працэсе⁴.

Судовая сістэма ВКЛ у канцы XV – пачатку XVI ст. складалася з цэнтральных судовых органаў і абласных судуў. Да цэнтральных органаў адносіліся гаспадарскі суд, суд паноў-рады, дворны, ці асэсарскі, суд гаспадарскіх камісараў, маршалкоўскі суд, асобны канцылярскі суд, суд земскіх падскарбіяў, гетманскі суд. Да абласных судуў першапачаткова адносіліся суды гаспадарскіх намеснікаў. У актах Метрыкі ВКЛ на працягу XVI ст. згадваюцца агульнасаслоўныя суды, суды для шляхецкага саслоўя, валасныя, магістрацкія (дзейнічалі ў гарадах, што мелі Магдэбургскае права), духоўныя, ваенныя (ротмістраў і кашталянаў), яўрэйскія і іншыя суды⁵. На службе пры судах знаходзіліся асобы, абавязаныя выконваць судовыя лісты, – дзецкія, віжы, ездакі, пасланцы, рэферэндары, рэгенты, пісары і інш.

Вялікаму князю права суда належала як найвышэйшай дзяржаўнай асобе. Астатнія судовыя органы не мелі юрыдычна замацаванай самастойнай функцыі. Яны адпраўлялі ў суд у якасці прадстаўніка інтарэсаў вялікага князя. Пры гэтым выкананне дэлегаваных функцый адбывалася пад наглядом апошняга.

Акты Метрыкі ВКЛ змяшчаюць шэраг судовых рашэнняў, што былі вынесены на пасяджэннях вялікага князя разам з панамі-радай («...смотрели есмо того дела с паны-радамі нашымі...»)⁶ і панамі-радай асобна⁷. Змест дакументальных крыніц таго часу не дазваляе вызначыць парадак разгляду спраў, правілы і прынцыпы вядзення судовага працэсу. Пакуль застаецца невядомым, ці заўсёды прысутнічаў вялікі князь на працэсах, калі рашэнні афармляліся ад яго імя, а таксама як размяжоўваліся спрэчкі, што падлягалі разгляду, паміж вялікім князем і панамі-радай. Кампетэнцыя гаспадарскага суда і суда паноў-рады не была юрыдычна вызначана спецыяльнымі актамі, але некаторую паслядоўнасць можна прасачыць на падставе аналізу судовых рашэнняў, захаваных у Метрыцы ВКЛ. Змест выракаў дазваляе вызначыць характар спраў, што мелі месца ў названых судовых інстанцыях.

Павелічэнне ролі Рады ВКЛ у судовай сферы непасрэдна звязана з працэсам абмежавання ўлады вялікага князя радай, а пазней і соймам. Гэтыя працэсы праходзілі даволі павольна, адбываліся паступова і атрымалі сваё юрыдычнае афармленне спачатку ў прывілеях, а потым у Статутах ВКЛ.

Першыя звесткі аб удзеле паноў-рады ў велікакняжацкім судзе можна аднесці да сярэдзіны XV ст. Прыкладамі з'яўляюцца Гарадзельскі прывілей 1413 г., Судзебнік Казіміра 1468 г. і інш. Аднак юрыдычна абавязковым удзел рады ў галоўных справах ВКЛ, у тым ліку і судовых, становіцца на падставе прывілея 1492 г.⁸ Паколькі пачынаючы з 1501 г. вялікі князь адначасова з'яўляўся каралём польскім, то падчас яго ад'езду ўсе функцыі ў краіне выконвала рада. Гэта таксама датычылася і судовых спраў.

Аналіз судовых выракаў часоў панавання вялікага князя Казіміра дазваляе зрабіць выснову, што колькасць паноў-рады, іх асабовы склад на судовых пасяджэннях не мае сістэмы. Да часоў Люблінскай уніі склад рады не быў дастаткова вызначаным. Звычайна пры князі знаходзілася невялікая колькасць паноў-рады, якія складалі так званую «тайную» раду. Менавіта гэтыя асобы, верагодней за ўсё, уваходзілі ў склад гаспадарскага суда.

Пры вялікім князі Аляксандру ў больш важных выпадках для суда склікаліся ўсе ці большасць паноў-рады, маглі праводзіцца судовыя соймы. У 1501 г. вялікі князь Аляксандр асабіста разглядаў справу ваяводы Троцкага з кухмістрам Пятром аб маёнтку і па прычыне складанасці справы патрабаваў удзелу ўсіх паноў-рады⁹.

Да прыняцця Статута 1529 г. сцвярджаць аб нейкай сістэматычнасці разгляду спрэчак даволі цяжка, справы разглядаліся па меры неабходнасці. У Статуце ВКЛ 1529 г. згадваецца аб правядзенні перыядычных судовых сесій паноў-рады.

Кампетэнцыя судовай інстанцыі па саслоўнай прыналежнасці таксама не мела дакладных межаў. Дакументальныя крыніцы канца XV – пачатку XVI ст. сведчаць аб тым, што да гаспадарскага суда маглі звярнуцца князі, паны, шляхта (у тым ліку і служылая), духоўныя асобы, баяры, мяшчане, людзі путныя і валасныя, татары, яўрэі, іншаземцы, людзі багатыя і бедныя¹⁰. Статут ВКЛ 1529 г. пэўным чынам абмяжоўваў кампетэнцыю гаспадарскага суда. На разгляд спрэчак непасрэдна вялікім князем мела права звярнуцца шляхта, якая не судзілася ў паведах, паны-рада, ваяводы і старосты не падудадныя мясцоваму суду. Па ўмовах Статута ВКЛ 1566 г. з увядзеннем гродскіх і земскіх судаў вышэйшая шляхта нараўне з радавой падпарадкоўвалася названым інстанцыям.

Да другой паловы XVI ст. гаспадар меў права «в прысуд свой взяти» любую асобу, тым самым вызваліць яе з-пад юрысдыкцыі абласных суддзяў. Такая працэдура афармлялася выданнем несудзімых грамад ці закрытальных лістоў. Акрамя асоб, што мелі закрытальныя лісты, правам на гаспадарскі суд карысталіся іншаземцы, якія прыехалі гандляваць і мелі некаторыя прамысловыя і судова-адміністрацыйныя льготы¹¹.

Крымінальныя і грамадзянскія справы па ўзаемнай згодзе бакоў маглі быць перанесены ў гаспадарскі суд у абход ніжэйшых інстанцый. Такое рашэнне магло быць таксама прынята і самім мясцовым суддзёй, калі справа выходзіла за межы яго ўлады ці суддзя меў сумненні аб парадку разгляду па прычыне забытанасці справы. Прычынай перадачы справы на суд гаспадарскі таксама магла быць адсутнасць ці незразумеласць закона¹².

На пачатку XVI ст. у ВКЛ да юрысдыкцыі гаспадарскага суда адносіліся палітычныя злачынствы, парушэнні гаспадарскіх спраў на рэгаліі, павіннасці і ўласнасць, службовыя і іншыя парушэнні, а таксама найважнейшыя шляхецкія справы.

У прывілеі 1447 г. згадваюцца злачынствы супраць дзяржавы, якія судзіў гаспадарскі суд¹³. Іншыя прывілеі да гэтага суда адносілі справы аб абражанні гаспадарскага маястату, парушэнні гаспадарскіх правоў на рачныя і азёрныя рэгаліі (рыбная ці бабровая лоўля і інш.), аб дзяржаўнай уласнасці і даходах, справы аб маёмасці гаспадарскіх людзей, аб адбыванні натуральных павіннасцей, аб злоўжываннях па службе¹⁴.

Шляхецкія справы складалі асобную катэгорыю спраў. Па прывілею 1492 г. да іх належалі справы аб маёмасці, аб добрай славе, шляхецкай годнасці. У Судзебніку Казіміра 1468 г. да юрысдыкцыі гаспадарскага суда адносіліся зямельныя справы. Таксама гаспадарскі суд мог разглядаць разам з іншымі вялікімі справамі справы аб пазыках, абрабаваннях статкаў, спальванні дамоў, крадзяжы пчол, парубцы лесу і інш. Судзебнік Казіміра 1468 г. вызначаў, што пры пасягальніцтве на маёнтак патрэбна звярнуцца са скаргай непасрэдна да гаспадара, а калі ён адсутнічае, то да паноў-рады.

Статут ВКЛ 1529 г. замацаваў за гаспадарскім судом спрэчкі аб прывілеях і іншых гаспадарскіх актах, справы аб невыкананні гаспадарскіх судовых рашэнняў, непавазе да гаспадарскіх актаў, парушэнні правілаў судаводства.

Такім чынам, да сярэдзіны XVI ст. да выключнай кампетэнцыі суда вялікага князя адносіліся палітычныя злачынствы, парушэнні дзяржаўнага і працэсуальнага права, асабістых і маёмасных правоў прывілеяванага саслоўя. Справы, што разглядаліся гаспадарскім судом, мелі сілу канчатковага рашэння і не маглі быць абскарджаныя.

Суд гаспадара мог быць як асабістым, так і сумесным з панамі-радай. Звычайнай формай судовых дакументаў з'яўляліся: «смотрелі есмо того дела с паны-радами нашими», ці «а при том были паны-рада наши». Але нават пры асабістым разглядзе судовых спраў пры гаспадары прысутнічаў канцлер ці іншы член рады, які абвяшчаў судовы вырак.

Прывілей 1492 г. абавязваў гаспадара выконваць тое, што паны-рада «накажуць ради агульнай карысці», і справы разглядаць толькі сумесна з панамі-радай. У Судзебніку Казіміра 1468 г. упершыню заканадаўча вызначалася судовая функцыя рады. Згодна з Судзебнікам Казіміра 1648 г. вялікаму князю і радзе належыць суд над асобамі, вінаватымі ў парушэнні правоў на ўладанні, а таксама за невыкананне судовых рашэнняў ці выракаў.

Пры вялікім князі Казіміру пачалі праводзіцца судовыя соймы, якія ў часы княжання Аляксандра і Жыгімонта Старога сталі дастаткова звычайнай справай. Судовыя соймы паноў-рады мелі значэнне перыядычных сесій. Пры Жыгімонце Старым судовая сесія рады адбывалася два разы ў год. Першая мела месца ў Вільні, а другая ў іншым месцы (напрыклад, у Берасці).

У Статуце ВКЛ 1529 г. прадугледжваліся перыядычныя судовыя сесіі паноў-рады два разы ў год у Вільні ў гаспадарскім палацы. З 1551 г. паны-рада пачалі з'яжджацца на суд адзін раз у год. Звычайным месцам судовых пасяджэнняў быў гаспадарскі двор у Вільні. Вялікі князь мог адпраўляць суд і на месцах, калі знаходзіўся ў іншых землях ВКЛ.

Да кампетэнцыі суда паноў-рады звычайна адносіліся спрэчкі па зямельнай уласнасці, адбыванню дзяржаўных павіннасцей.

Такім чынам, Рада Вялікага Княства Літоўскага мела шырокія паўнамоцтвы ў сістэме дзяржаўнай улады. Ні адна сур'ёзная справа з 1492 г. не магла вырашыцца без яе згоды. Суд гаспадарскі і суд паноў-рады з'яўляліся найвышэйшымі судовымі інстанцыямі. Пытанні падсуднасці і падведмаснасці не былі дакладна вызначанымі, таму па рашэнню суддзі ці пры наяўнасці згоды бакоў спрэчка, якая звычайна разглядалася на месцы, магла быць перанесена ў вышэйшы суд. Рашэнні велікакняжацкага суда былі канчатковымі і не маглі перагледжвацца, справы ж мясцовых судов пераглядаліся вялікім князем і панамі-радай¹⁵. Аднак такі парадак разгляду спраў не быў юрыдычна замацаваны і не з'яўляўся абавязковым. Мажлівасць абскардзіць судовы вырак у велікакняжацкім судзе пацвярджае значэнне гаспадарскага суда як найвышэйшай судовай інстанцыі.

Велікакняжацкі суд таксама выконваў функцыі апеляцыйнай інстанцыі – ён мог перагледзець мясцовае рашэнне. Такі парадак судаводства сведчыць, з аднаго боку, аб шматварыянтнасці судовай сістэмы, а з другога – аб пачатках фарміравання самастойнай уладкаванай сістэмы інстанцый і парадку разгляду спраў ад ніжэйшай інстанцыі да вышэйшай.

Да сярэдзіны XVI ст. судовая сістэма ВКЛ не мела дастаткова акрэсленай структуры. У гэты перыяд адбываўся працэс складвання, станаўлення, развіцця судовай сістэмы, якая дакладна вызначалася з прыняццем Статута ВКЛ 1566 г. Рада ВКЛ у канцы XV – першай палове XVI ст. мела самастойныя дзяржаўныя функцыі, да якіх адносіліся і судовыя.

¹ Гл.: Zbior praw litewskich od roku 1389 do 1529. Poznan, 1841. S. 2.

² Гл.: Леонтович Ф. И. Суд господарей и их советников в Великом Княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Журнал Министерства юстиции. 1909. № 6-7. С. 117.

³ Гл.: Zbior prav... S. 36.

⁴ Гл.: Zbior praw... S. 58.⁵ Гл.: Леонтович Ф. И. Указ. тв. С. 121–122.⁶ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кн. зап. 28 (1522–1552). Мінск, 2000. С. 75.⁷ Гл.: Литовская метрика. Кн. зап. 8 (1499–1514). Вильнюс, 1995. № 416.⁸ Гл.: Zbior praw... S. 62.⁹ Гл.: Леонтович Ф. И. Указ. тв. С. 162.¹⁰ Там же. С. 145.¹¹ Там же. С. 146–147.¹² Гл.: Ясинский М. Н. Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Киев, 1901. Вып. 1. С. 105–106.¹³ Гл.: Zbior praw... S. 28.¹⁴ Гл.: Леонтович Ф. И. Указ. тв. С. 148–149.¹⁵ Гл.: Литовская метрика. Кн. зап. 5 (1427–1506). Вильнюс, 1993. С. 296–297.

Паступіў у редакцыю 03.09.12.

Алена Іванайна Басалай – дацэнт кафедры міжнароднага права ПУА «БІП-Інстытут правазнаўства».

А. В. ШАВЦОВА

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ЗАКРЕПЛЕНИЯ СУВЕРЕНИТЕТА КОНСТИТУЦИЯМИ НЕКОТОРЫХ ЕВРОПЕЙСКИХ ГОСУДАРСТВ

Анализируются способы и формы правового закрепления понятий «государственный суверенитет», «суверенитет народа», «суверенитет нации» конституционными актами ряда европейских государств, их лексическое и юридическое соотношение.

The article analyzes methods and forms of legal consolidation of concepts «the state sovereignty», «the sovereignty of the people» and «the sovereignty of the nation» in the constitutional acts of several European states, as well as lexical and juridical correspondence of these concepts.

Конец XX – начало XXI в. для ряда европейских государств, характеризовавшихся ранее как ориентированные на социалистическую модель развития, представляет собой качественно новый этап – преобразование конституционных основ суверенитета и государственного строя.

Несмотря на видимую схожесть трансформационных политических процессов стран данного региона, мотивация, средства, методы и их механизмы отличались большим многообразием. Преобразовательные реформы, носящие порой революционный характер, повлекли за собой кардинальные изменения основ государственного строя. Их правовое регулирование требовало значительных профессиональных усилий со стороны законодателя, чья нормотворческая практика была основана на правовых традициях, формировавшихся десятилетиями, сложившихся в том числе и в правовой системе, науке, лексике. Это сказалось на разрабатываемом внутригосударственном законодательстве, в первую очередь на принимаемых конституционных актах. Однако, несмотря на политические и экономические трудности и теоретико-правовые дискуссии, законодательные органы большинства государств демонстрировали высокий уровень профессионализма, и в содержании конституционных актов закреплялись правовые новеллы, отражающие потребности и реалии нового времени.

Вместе с тем следует отметить, что гуманитарная, прежде всего политологическая и правовая, наука оказалась в значительной степени не готова к внесению конструктивных, взвешенных, обоснованных предложений в отношении столь стремительных преобразовательных процессов в обществе и государстве. Правовая наука находилась в этот период на стадии переосмысления, переоценки происходящих процессов, поиска новых подходов, формирования и попытки обоснования современных теорий и концепций. Для обозначения и регулирования не известных на данный момент отечественной и правовой науке и практике явлений нередко использовали классические, традиционные правовые понятия и обороты. Вместе с тем следовало учитывать, что употребление их в новом контексте влекло за собой и изменение их содержания, способа, формы применения. Зачастую законодатель в своем стремлении успеть урегулировать быстро меняющиеся общественные отношения не уделял необходимого внимания футурологическому аспекту политико-правовой лексики, сложившейся в эпоху социализма для обоснования его идей, целей и ценностей.

Анализ правового закрепления конституционных основ суверенитета странами Восточной Европы со всей очевидностью демонстрирует преемственность традиционных идей, подходов, политико-правовых категорий и терминов, развивавшихся и применявшихся как в эпоху вхождения этих государств в социалистический блок, так и в постсоциалистический, постсоветский период на стадии обретения суверенитета.

В основе этого процесса можно идентифицировать несколько факторов, но один из них – футурологический – в отечественной правовой науке не рассматривается. При анализе правовой регла-